

Examen VWO

2013

tijdvak 2
dinsdag 18 juni
13.30 - 16.30 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 17 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 46 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Inspiratie

Kunstenaars zien inspiratie vaak als de bron waaruit ze ideeën putten voor hun kunst. Inspiratie omschrijven ze dan als een bewustzijnstoestand waarin ze creatief zijn en precies weten hoe ze iets moeten maken. Hoewel kunstenaars voor een deel afhankelijk zijn van inspiratie, zeggen ze vaak dat het geen zin heeft om op inspiratie te wachten: je kunt inspiratie niet dwingen. Het is zinvoller om vertrouwen te hebben in je technische vaardigheden en hopen dat je geïnspireerd wordt. Ook filosofen als de Nederlandse Theo de Boer hebben zich afgevraagd wat inspiratie is:

tekst 1

Bij inspiratie is er iets dat door je heen vaart. Als die wind door je heen blaast, verlies je de macht over jezelf. Dat lijkt in strijd met de dragende ideeën van de filosofie: het zelf denken, zonder van iets of iemand afhankelijk te zijn.

bron: Theo de Boer, De vier zuilen van de filosofie, afscheidscollege, 1997

Filosofen hebben nooit raad geweten met inspiratie, op Nietzsche na. Maar dichters wel. Die spreken er vrijuit over. Inspiratie dient zich aan als een ervaring die niet uit mijzelf komt, maar 'van boven'. Dichters kennen dat nog.

bron: Ger Groot, Twee zielen, gesprek met Theo de Boer

De Boer verbindt het hebben van inspiratie met 'het hogere' of transcendentie. Als het zo is dat inspiratie kunstenaars aanzet tot het maken van een kunstwerk, dan gebeurt dit dus, volgens De Boer, door een bovennatuurlijke kracht.

Er zijn substantiedualisten die bovennatuurlijke krachten als een oplossing zien voor het interactieprobleem.

3p 1 Waarmee zouden bovennatuurlijke krachten een oplossing bieden voor het interactieprobleem?

Leg in je argumentatie het interactieprobleem uit.

Noem een verschil tussen de oplossing die bovennatuurlijke krachten bieden en de oplossing van Descartes voor het interactieprobleem.

De Boer noemt dichters als voorbeeld van kunstenaars, die inspiratie gebruiken. Volgens hem weten zij nog wat inspiratie is. Maar dichters beschouwen inspiratie doorgaans helemaal niet als bovennatuurlijke kracht, maar als iets dat uit hun onbewuste komt.

Aan het begin van de twintigste eeuw ontstond er een stroming die in de kunst het 'surrealisme' genoemd wordt. Surrealisten gaven het onbewuste een belangrijke rol in zowel hun werk als bij het tot stand komen van hun werk.

Surrealistische dichters bijvoorbeeld gebruikten een kenmerkende techniek: het automatisch schrift. Het automatisch schrijven werd door deze dichters gebruikt, om – naar eigen zeggen – hun onbewuste te laten spreken. Je zou het kunnen vergelijken met wat er gebeurt bij het improviseren, zoals in de muziek of dans.

Dichters die automatisch schrijven, laten zinnen in hen opkomen: ze gaan zitten en schrijven ze op, ongeacht of ze grammaticaal juist zijn. Het automatische aan het automatisch schrift is volgens surrealisten, dat ze proberen om het onbewuste naar voren te halen door het bewuste naar de achtergrond te dringen.

Dichters die het automatisch schrift proberen, zeggen dat het lijkt alsof zij niet zelf schrijven, en dat hun onbewuste als het ware voor hen schrijft. Zo kunnen er onverwachte teksten komen, die qua idee toch dicht bij de persoon van de dichter liggen. Surrealistische dichters gaan er vanuit dat je normaal gesproken wel bewust schrijft.

Over bewust handelen heeft hersenonderzoeker Benjamin Libet na het doen van allerlei experimenten geconcludeerd, dat mensen veel vaker niet bewust hun lichaam aansturen dan wordt gedacht.

De filosoof Daniel Dennett is het niet met Libets conclusies eens, maar hij zou het ook niet met de surrealistische dichters eens zijn geweest. Beiden hanteren namelijk volgens hem eenzelfde achterhaalde cartesiaanse vooronderstelling over de werking van het bewustzijn.

3p 2 Welke achterhaalde vooronderstelling over de werking van het bewustzijn zou Dennett aanwijzen bij zowel de surrealistische dichters als bij de conclusies van Libet?

Beargumenteer je antwoord met behulp van de omschrijving van het automatisch schrift en het experiment van Libet.

De Boer noemt Friedrich Nietzsche als een filosoof die een goed begrip heeft van wat inspiratie is.

Weliswaar ziet Nietzsche inspiratie juist niet als bovennatuurlijke kracht, maar hij begrijpt wel dat mensen inspiratie als een bovennatuurlijke kracht voelen (zij voelen zich dan een medium tussen hemel en aarde), omdat de ervaring van inspiratie zo heftig kan zijn. Hij vindt het echter bijgeloof om zo over inspiratie na te denken. In zijn werk *'Ecce Homo'* schrijft Nietzsche over inspiratie:

tekst 2

Met het geringste restje bijgeloof zou je inderdaad de voorstelling dat je niets anders bent dan een medium als je geïnspireerd bent, nauwelijks van je kunnen afzetten. Dit is mijn ervaring van inspiratie: als een bliksem flitst een gedachte op, onafwendbaar, zonder aarzeling in de juiste vorm, – ik heb nooit een vrije keus gehad. Een gelukservaring, [...]. Alles gebeurt in hoogste mate onvrijwillig, maar als het ware in een stormachtig gevoel van vrijheid.

naar: F. Nietzsche, Ecce Homo

Nietzsche ziet in zijn beschrijving geen tegenstelling tussen onvrijwillige inspiratie en een gevoel van vrijheid. De geschriften van Nietzsche waren een bron van inspiratie voor het existentialisme.

De existentialist Jean-Paul Sartre ziet het gehele leven als een kunstwerk, waarin de mens tegelijkertijd kunstwerk en kunstenaar is: net als bij het maken van een kunstwerk worden de regels in het leven tijdens het leven zelf bedacht.

Hoewel een menselijk leven volgens Sartre als kunstwerk dient te worden opgevat, denken sommige mensen dat regels van tevoren vastliggen.

Mensen die dat denken noemt Sartre 'te kwader trouw' ('mauvaise foi').

- 2p 3 Beargumenteer met behulp van tekst 2 of Sartre de ervaring van inspiratie van Nietzsche een voorbeeld zou vinden van 'mauvaise foi'.
Leg daarbij het begrip 'mauvaise foi' uit.

De gelukservaring van inspiratie die Nietzsche beschrijft, zou je kunnen opvatten als een verlangen om te creëren.

David Hume is een compatibilist en zou de zin "alles gebeurt in hoogste mate onvrijwillig" uit tekst 2 in tegenspraak vinden met zijn eigen idee van de vrije wil.

- 2p 4 Waarom zou Hume, ondanks het feit dat de inspiratie Nietzsche overkomt, Nietzsche toch vrij noemen?
Beargumenteer je antwoord aan de hand van Humes opvatting over het verband tussen vrijheid en oorzakelijkheid.

Welke omschrijving je van inspiratie geeft, hangt af van je visie op de verhouding tussen lichaam en geest. Een substantiemonist zal een geheel andere omschrijving geven dan een substantiedualist.

- 3p 5 Met welke stroming ben jij het eens: het substantiemonisme of het substantiedualisme?
a) Beargumenteer voor de positie van je keuze wat een goede definitie van inspiratie is.
b) Beargumenteer vervolgens welk element uit één van de teksten 1, 2 en de omschrijving van het automatisch schrift, met de stroming van jouw keuze in overeenstemming is.
c) Beargumenteer ook welk element uit de teksten 1, 2 en de omschrijving van het automatisch schrift strijdig is met de stroming van jouw keuze.

Opgave 2 Verslaving

In de Nederlandse media laait van tijd tot tijd de discussie op over de vraag of iedereen zelf mag besluiten om kinderen te krijgen. Vaak wordt er getwijfeld of mensen met een laag IQ of een psychische stoornis wel in staat zijn een kind groot te brengen.

Een speciale categorie potentiële ouders waarover hulpverleners zich veel zorgen maken, zijn de verslaafden. Naast de vraag of een verslaafde wel een kind kan grootbrengen, speelt ook de schade die een ongeboren kind kan oplopen wanneer zijn moeder tijdens de zwangerschap drugs gebruikt een belangrijke rol.

Ging in 2010 de discussie nog over het met financiële middelen overhalen van verslaafden om aan anticonceptie te doen, in 2012 leefde de discussie op over het gedwongen ingrijpen bij verslaafden.

tekst 3

Het meest indringend is de vraag of je hen kunt verbieden kinderen te krijgen, als ze zelf de risico's niet inzien. [...]

Neem de voorstanders van het verbod. Een aantal van hen pleitte onlangs publiekelijk voor gedwongen geboortebeperking. Het zijn hulpverleners uit de verslaafdenzorg en de jeugdzorg. Jaar in jaar uit zien ze mensen langskomen die absoluut niet voor zichzelf kunnen zorgen en toch denken dat ze de zorg voor een zuigeling aankunnen.

Er is steeds beter bekend wat verslaafde ouders hun kinderen meegeven. Altijd: een sterk verhoogde kans op latere verslaving van het kind. Vaak, als de moeder tijdens de zwangerschap gebruikt: forse schade aan de hersenen. Onmiddellijke uithuisplaatsing voorkomt dat de baby's sterven van verwaarlozing.

Ja, iedereen heeft dezelfde grondrechten, maar nee, niet iedereen is zelfredzaam. Als je niet voor jezelf kunt zorgen, kun je ook geen kind opvoeden. En het kind heeft ook rechten. Op een gezonde start en een veilige omgeving. Als dat ontbreekt, kunnen ze beter niet geboren worden.

naar: Elsje Jorritsma, NRC Handelsblad, 26 april 2012

Volgens de Amerikaanse filosoof John Martin Fischer hangt het hebben van een vrije wil samen met zichzelf onder controle hebben.

Tekst 3 handelt over het ontbreken van controle over de (anti)conceptie bij verslaafden en daar wordt voorgesteld die controle over te nemen.

Naast totale controle onderscheidt Fischer twee andere soorten controle, waaraan het de verslaafden lijkt te ontbreken volgens tekst 3.

- 2p 6 Noem die twee andere soorten van controle die Fischer onderscheidt en geef aan waar in tekst 3 het gebrek aan die twee soorten controle bij verslaafden is te herkennen.

Licht je antwoord zo toe dat duidelijk wordt wat die beide vormen van controle inhouden.

Ook de tegenstanders van gedwongen ingrijpen hebben sterke argumenten. Zij baseren zich op de lichamelijke integriteit en de fundamentele rechten van de betrokkenen en wijzen verder nog op het gevaar van een glijdende schaal.

tekst 4

En dan zijn er de tegenstanders. Zij zijn verontwaardigd dat het onderwerp überhaupt weer aan de orde is.

Hoe zit het met de mensenrechten? Iedereen heeft dezelfde grondrechten. Ook mensen die verslaafd zijn, of niet zo slim. En een van de belangrijkste daarvan is het recht op lichamelijke integriteit. Deze fundamentele mensenrechten kun je niet zomaar terzijde schuiven. Uit het gemak waarmee hun mensenrechten terzijde worden geschoven blijkt weinig respect, zeggen ze.

En dan is er natuurlijk ook nog het argument van de glijdende schaal dat de overheid gebruikt om te bepalen wie zich mag voortplanten: vandaag de verslaafden en zwakbegaafden, morgen de alleenstaande ouders? Hun kinderen hebben immers ook een verhoogde kans op een criminele loopbaan.

naar: Elsje Jorritsma, NRC Handelsblad, 26 april 2012

De voorstanders van gedwongen anticonceptie voor verslaafden beroepen zich op ethische visies als deugdethiek en utilisme.

De tegenstanders van gedwongen anticonceptie voor verslaafden lijken daarentegen plicht-ethische argumenten te gebruiken.

Zij zouden hun visie kunnen rechtvaardigen op basis van de plichtethiek van Immanuel Kant.

- 2p 7 Op grond van welke twee argumenten uit de plichtethiek van Kant zouden de tegenstanders van gedwongen anticonceptie hun visie kunnen rechtvaardigen?

Kant gaat er vanuit dat de mens vanuit zijn intelligibele karakter handelt en hij daardoor verantwoordelijk moet worden geacht voor zijn handelen.

- 3p 8 In hoeverre handelt een verslaafde die onder invloed is vanuit zijn intelligibele karakter?
Licht je antwoord zo toe dat duidelijk wordt wat Kant onder het intelligibele karakter van de mens verstaat en of het handelen vanuit zijn intelligibele karakter de verslaafde verantwoordelijk maakt voor zijn handelen.

Volgens de Canadese filosoof Charles Taylor heeft vrije wil te maken met reflectieve zelfevaluatie. Hij onderscheidt in zelfevaluatie een zwakke variant en een sterke variant.

Hoewel Taylor zelfevaluatie vooral in verband brengt met vrije wil als zelfverwerkelijking, is er ook een verband met het nemen van morele verantwoordelijkheid.

- 2p **9** In welk opzicht is de zwakke vorm van zelfevaluatie te vergelijken met een utilistische wijze van morele verantwoordelijkheid nemen?
Leg ook uit wat het verschil is tussen de zwakke vorm van zelfevaluatie en utilisme.

In zijn uiteenzetting over zelfevaluatie schetst Taylor ook een sterke vorm van reflectieve zelfevaluatie. Volgens hem ligt de basis voor zelfverwerkelijking vooral in deze sterke vorm en niet in het maken van een radicale keuze, zoals Sartre stelt.

Het vormen van wat Taylor noemt een 'conception of the self' – oftewel een zelfbeeld – op basis van die sterke vorm van zelfevaluatie leidt juist tot zelfverwerkelijking.

Deze benadering lijkt op de manier waarop Aristoteles in zijn deugdethiek uitlegt hoe de mens zich dient te verwerkelijken.

- 3p **10** Leg uit hoe de mens zich volgens Taylor verwerkelijkt en hoe de mens dit doet volgens Aristoteles. Geef hiertoe twee filosofisch relevante overeenkomsten tussen beide visies.
Leg bovendien uit hoe men volgens Taylor tot een 'conception of the self' komt.

De wilsbekwaamheid in twijfel trekken van verslaafden is één zaak, een andere zaak is of iemand die verslaafd is toch de keuze zal kunnen maken om zijn of haar leven te verwerkelijken.

Dit roept de vraag op of het leven als verslaafde toch een vorm van zelfverwerkelijking kan inhouden.

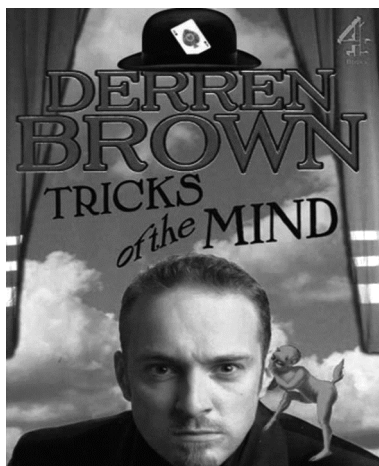
Een verslaafde kan dan misschien wel zelf voor dit leven gekozen hebben en er tevreden over zijn, anderen in zijn omgeving kunnen zijn keuze betreuren.

- 5p **11** Ga voor elk van de vier aspecten van zelfverwerkelijking na waarom een leven als verslaafde niet als een vorm van zelfverwerkelijking gezien kan worden
Leg vervolgens uit op welke van de drie ethische theorieën – het utilisme, de deugdethiek of de plichtethiek – je je antwoord baseert.

Opgave 3 De gewapende overval

Op de website van de Vlaamse tv-zender *Canvas* werd in december 2008 het programma *Virus* aangekondigd dat een gehele aflevering wijdde aan de illusionist Derren Brown. De aankondiging luidde:

tekst 5

VIRUS haalt vanavond het slechtste in je boven. Zonder dat je het zelf beseft [...]. Derren Brown is een Brits Ja, een Brits wat eigenlijk? Zelf omschrijft hij zich als een entertainer die speelt met magie, suggestie, psychologisch inzicht en misleiding. Klinkt allemaal vrij onschuldig? Wacht tot je 'The Heist' hebt gezien, een televisieprogramma dat Brown maakte voor Channel 4. Uitgangspunt: kun je via (onbewuste) conditionering een groep brave, de wet respecterende burgers zover krijgen dat ze volledig uit eigen beweging een geldtransport overvallen?

naar: <http://virus.canvas.be>, 2 december 2008

Derren Brown is een vooraanstaande illusionist die psychologische trucs gebruikt om menselijk gedrag te voorspellen en te manipuleren. In tegenstelling tot veel van zijn collega-illusionisten legt Brown echter aan zijn publiek uit hoe zijn trucs in elkaar zitten. Hij maakt televisieprogramma's om aan te tonen dat je helemaal niet over bovennatuurlijke gaven hoeft te beschikken om mensen in illusies te laten geloven.

Hij laat in zijn programma's mensen optreden die denken dat ze uit vrije wil handelen, maar in feite – zonder dat ze dat weten – door Brown worden gemanipuleerd.

Ook trekt Brown ten strijde tegen illusionisten, mediums en zogenaamde 'paranormalen' die beweren over bovennatuurlijke gaven te beschikken. Hij daagt iedereen die claimt gebruik te maken van bovennatuurlijke krachten uit om deze gave wetenschappelijk te laten testen. Tot op heden is niemand er volgens Brown in geslaagd dergelijke wetenschappelijke tests te doorstaan.

Voor veel mensen is het een aantrekkelijk idee dat ook de vrije wil een bovennatuurlijke kracht is.

2p 12 Waarom is het idee van vrije wil als bovennatuurlijke kracht voor veel mensen aantrekkelijk?

Leg in je argumentatie uit waarom iemand die claimt anderen te kunnen manipuleren met behulp van bovennatuurlijke krachten een hedendaagse natuurwetenschappelijke test niet zal doorstaan.

Brown zegt dat hij het bestaan van bovennatuurlijke gaven of krachten afwijst.

Daaruit zou je kunnen concluderen dat Brown een groot vertrouwen heeft in de verklaringskracht van de hedendaagse wetenschap. Onze alomtegenwoordige wetenschap is voortgekomen uit de wetenschappelijke revolutie die zich voltrok in de 16e en 17e eeuw. Met deze revolutie veranderde ook ons wereldbeeld.

Een wetenschapsfilosoof die zich specialiseerde in de consequenties van veranderingen in wetenschappelijke wereldbeelden is Thomas Kuhn.

Met zijn theorie leverde Kuhn kritiek op de opvattingen van collega wetenschapsfilosoof Karl Popper.

- 3p **13** In hoeverre zouden Popper en Kuhn de uitspraak van Brown dat er geen bovennatuurlijke krachten bestaan als een wetenschappelijke uitspraak beschouwen?

Beargumenteer je antwoord op grond van de wetenschapsfilosofische theorieën van zowel Popper als van Kuhn en leg tevens uit welke verandering in het wereldbeeld zich voltrok in de wetenschappelijke revolutie van de 16e en 17e eeuw.

In het in tekst 5 genoemde televisieprogramma deed Brown zich voor als 'motivatie-coach' die een groep zakenmensen psychologische technieken zal aanleren om succesvoller te zijn in de zakenwereld. Echter, tijdens die 'training' probeert Brown de deelnemers zonder dat ze het weten te beïnvloeden om criminele activiteiten uit te voeren. Hij begint met opdrachten waarin de deelnemers kleine vergrijpen moeten plegen, maar allengs worden de opdrachten zwaarder en ernstiger.

De deelnemers hebben allemaal een goed inkomen en geen strafblad. Toch gaat bijna iedereen akkoord met Browns opdracht om te stelen uit een winkel. De deelnemers vertellen elkaar achteraf dat het stelen hen een gevoel van opwinding heeft gegeven.

Volgens onder andere de filosoof John Gray lijkt het groepsgedrag van mensen erg op groepsgedrag bij dieren.

- 2p **14** Waarom zou het idee dat deze zakenmensen uit vrije wil handelen volgens Gray problematisch zijn wanneer je het beziet vanuit de overeenkomst tussen groepsgedrag bij dieren en mensen?
Beargumenteer je antwoord en leg uit wat dit antwoord betekent voor de mogelijkheid van vrije wil als voorwaarde voor verantwoordelijkheid.

Tijdens een volgende opdracht onderwerpt Brown negen deelnemers aan het Milgram-experiment. De resultaten van dit experiment, uitgevoerd door Brown, blijken vergelijkbaar te zijn met de resultaten van het oorspronkelijke experiment. De opvatting van de filosoof Thomas Nagel over verantwoordelijkheid en vrije wil kan worden toegepast op de situatie van de deelnemers aan het Milgram-experiment, die tot het einde toe doorgaan met het experiment.

- 2p 15 Welke reactie kan vanuit de opvatting van Nagel worden gegeven op het verantwoordelijk houden van deze deelnemers aan het Milgram-experiment voor hun gedrag tijdens dit experiment? Leg in je antwoord uit wat het Milgram-experiment inhoudt.

Uiteindelijk selecteert Brown voor zijn laatste test vier deelnemers die een goede afspiegeling van de “alledaagse burger onder normale omstandigheden” zijn. Hij belt elk van de deelnemers op en nodigt hen uit naar Londen te komen.

Daarbij gebruikt hij allerlei suggestieve uitspraken in de trant van “Steel je hart en zorg dat je echt winst haalt uit mijn training”, “Verlaat je comfortzone en zorg dat het leven gaat zoals jij dat wil”, “Jij bent gewapend met onbetwistbare macht”. Ook vraagt hij hun een eerder gekregen en niet van echt te onderscheiden speelgoedpistool mee te nemen.

In Londen aangekomen stappen de deelnemers uit de auto en lopen door een bijna verlaten straat met verschillende door Brown geënceneerde symbolen. Tijdens de training zijn de kleur groen, over je heen wrijven en het liedje “Can you feel it” geassocieerd met agressie en daadkracht. Eerst loopt de deelnemer langs een groot groen hek en ziet hij een reclamebord voor panty’s waarop benen zijn te zien en waarbij de slogan “Kom op, doe het, steel je hart” te lezen is. Vervolgens rijdt er een auto langs waaruit luid uit het open raam het liedje *Can you feel it* klinkt. Direct daarop komt de deelnemer langs een geparkeerde groene geldwagen van de *Bank of England*. Een bewaker van de bank – een acteur, maar dat weten de deelnemers niet – loopt net uit de geldwagen weg met twee koffers vol geld.

Drie van de vier deelnemers besluiten, zonder expliciete aansporing en in de veronderstelling dit uit vrije wil te doen, om de bewaker te overvallen. Onder bedreiging van het pistool staat de bewaker de twee geldkoffers ter waarde van 120 duizend euro aan hen af. Eén van de vier deelnemers loopt echter door zonder de bewaker te overvallen.

De andere drie deelnemers worden direct na hun overval opgewacht en ingerekend door de politie, die hen daarna zonder strafvervolging aan Brown overhandigt. Brown vangt de deelnemers vervolgens zorgzaam op en ‘deprogrammeert’ hen. Eén van de deelnemers aan het experiment van Brown is echter hevig ontdaan en voelt zich verantwoordelijk voor de gepleegde overval.

In het kader van vrije wil als voorwaarde voor verantwoordelijkheid heeft de filosoof Harry Frankfurt zijn gedachte-experiment 'dokter Black' bedacht.

- 2p 16 Vergelijk het gedachte-experiment 'dokter Black' van Frankfurt met de gewapende overval uit het televisieprogramma van Brown. Geef daarbij op basis van het gedrag van de deelnemers de filosofisch relevante overeenkomst en het filosofisch relevante verschil met betrekking tot het bestaan van vrije wil aan.

De eerder genoemde filosoof Thomas Nagel zou de spijt van de deelnemer die hevig ontdaan is en zich verantwoordelijk voelt voor de overval misschien als actorspijt (agent-regret) omschrijven.

- 5p 17 Kan de deelnemer die spijt ervaart over de overval die hij heeft gepleegd volgens Nagel verantwoordelijk worden gehouden voor zijn daad? Beargumenteer je antwoord aan de hand van de vier vormen van 'moral luck' die Nagel onderscheidt en leg daarbij uit wat actorspijt is.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.